

városok sorsa

Moszkva és Berlin a 20. században

SCHLÖGEL, Karl
„Két kelet-európai
város”
Magyar Lettre
Internationale, 6

„Odera – egy
közép-európai folyó”
Magyar Lettre
Internationale, 39

„Nagyvárosi
korridor, régiók
és vidékek Kelet-
Közép-Európában”
Magyar Lettre
Internationale, 41

„Nagyvárad avagy az
egyidejűség csodái”
Magyar Lettre
Internationale, 45

„Az elűzetések
tragédiája. Egy
európai történet”
Magyar Lettre
Internationale, 51

„Marjampole, avagy
Európa újra együtt”
Magyar Lettre
Internationale, 63

„Brünn, avagy
a modernizmus
archeológiája”
Magyar Lettre
Internationale, 57

„Európa
szigetcsoport”
Magyar Lettre
Internationale, 68

„1989 avagy
közelítések Európa
keleti feléhez”
Magyar Lettre
Internationale, 74

„A trieszti merdián”
(Claudio Magrisról)
Magyar Lettre
Internationale, 84

Moszkva és Berlin az ezredfordulón

Sokféle módon lehet városokat leírni. Az első benyomás mindig nagyon szubjektív, de megvan benne az első benyomás ereje és méltósága.

Talán nincs jobb hely, mint a Potsdamer Platz és a Brandenburgi kapu, hogy tudomást szerezzünk mindarról, ami Berlinben megváltozott. Ahol a Berlini Fal állt alig egy évtizeddel korábban, ma már a nyomait is alig lehet fellelni. A város kettéosztottsága megszűnt, most újraszerveződik azoknak a struktúráknak a mentén, amelyek a megosztottság előtt meghatározták. Helyreálltak azok az urbanisztikai perspektívák, amelyek közel száz évre el voltak torlaszolva. Azok az üres földcsávok és parlagon heverő pusztaságok, amiket először a háború, majd a háború utáni tisztogatási és lebontási mániá vágott bele a városi térbe, most beépülőben vannak. A város két fele, amit egyre jobban kezdtek egymás irányába tervezni és építeni, újra megindult egymás felé. A régi vonalak és struktúrák mentén való ilyen újraszerveződést úgyszólván szabad szemmel lehetett követni: a Fal eltávolítása, házsorok renoválása, lezárt U-Bahn és S-Bahn megállók megnyitása, sinek és pályaudvarok újbóli használatba vétele. Majdnem mindennap volt egy újabb meglepetés, ami nem jelentett kevesebbet, mint egy perspektíva megnyitását, ami majdnem mindig újramegnyitást volt. Egyidőben ment végbe a város több pontján, aminek eredményeképpen egy átalakult, áttekinthetővé vált város jött létre. A fizikai topográfia – az utcák, a közlekedési hálózat, a sérült homlokzatok, stb. – újraszervezése persze csak jelzés valami sokkal fontosabbról: a város életének magának az újraszervezéséről. A város átalakulása pusztán szemmel is látható. Megváltozik a város személyi összetétele és a városi társadalom is. Felbukkan egy olyan típus, amelyik Berlinben már évtizedek óta nem létezett, és amit „a bonni” megjelölés nem ír le megfelelően. És megfordítva is eltűnik egy típus, vagy legalább is elveszíti hosszú ideig domináns szerepét. Berlinnek a kettéosztottság vége óta vannak más specifikus, organikus összetettségszerű részei, mint az izolált Nyugat-Berlin és a főváros Kelet-Berlin. A kettéosztottság utáni Berlinből eltűntek olyan iparágak, amelyek a kettéosztottság kényszerű körülményei között tovább fenn tudtak maradni, mint másutt. Eltűnnek azok az élőhelyek, amelyek csak a nagypolitikai és gazdasági történések szelvényében tudtak tenyészni. A város bekerült egy új felhalmozási szakaszba. Gyűjti a membra disjectát, levált darabjait, amennyiben még fellelhetők. Terep- és seregszemlét tart. Azt igyekszik felmérni, képes-e már megint vagy még mindig lépést tartani az

igazi nagyvárosokkal. Berlin próbálja újradefiniálni a szomszédságát. Ami egykor elérhetetlen távolságban volt, most a legközelebbi szomszédság, és ami valamikor itt volt a küszöbön, most távolra került. Az új európai koordináta-rendszerrel Berlin helyzete is megváltozott. Így lehetne folytatni, és lehetne mindenekelőtt ennek az élet minden aspektusát érintő rohamos változásnak – a mikrológiai vagy makrológiai – jeleit tucat számra vagy százszámra elsorolni.

Itt meg kell elégednem egy tézissel, ebbe toroklik minden megfigyelés. Így szól: Bármilyen látványos legyen ezeknek a változásoknak a tempója, lefolyása és formája, mégis szó többről, mint a rendkívüli állapot és következményei végéről, mint a normális városfejlődés medrébe való visszakerekülésről, amiből Berlint a 20. század folyamán az ismert okokból kiközösítették. Az akkeleráció a legrövidebb idő alatt próbálja behozni azt, ami másutt, normális körülmények között évtizedekig tarthatott. A felívelés minden retorikája ellenére emögött csupán – és ez önmagában is csoda egy ilyen évszázad után – a civilizált normalitás helyreállítása rejlik.

Mit mutatnék meg, hová mennék Moszkvában, hogy tartós benyomást kapjunk arról, ami az évszázad utolsó évtizedében a városban végbement? Lehetne persze odamenni, ahol most a Megváltó Krisztus-székesegyház aranykupolája csillog. Csak annak a megjelenítése, ami ott, azon a helyen történt, már önmagában is megidézné Moszkva 20. századi történetét.

A koronázó város leghatalmasabb istenháza – ennek felrobbantása 1932-ben – a Szovjetek 420 méter magasra tervezett palotája – ez nem készült el – egy uszoda megnyitása – a székesegyház helyreállítása három éven belül – ezek volnának azok a lélegzet elállító stációk, amelyek esetében nemcsak egy építményről, és nem is csak építészettörténetről van szó, hanem a birodalmi szellemről meg az istentagadás mozgalmának forradalmi szenvedélyéről, az utópia gátlástalanságáról és kudarcáról, a kommunizmus banalizálásáról és a liturgia díszes látványosságainak visszatéréséről, egy templom teljes pompában való ragyogásáról, amely úgyszólván egy új államegyház képében tetszeleg, ami az építményekben manifesztálódó történelempolitika mintapéldája a posztsovjét és posztmodern korban.

De Moszkvában valószínűleg nincs egy olyan markáns hely, amely a Berlini Falnak, a kettéosztottság helyének volna megfeleltethető. Itt mutatkozik meg, hogy a párhuzamok érvénye korlátozott. Moszkvát éppenséggel – nem úgy, mint Berlint – soha nem rombolta le a háború és a háborút

követő korszak, bármennyit tarolt is, és bármit emelt is a helyébe a sztálinisták és az antisztálinisták képrombolása. Moszkva soha nem volt kettéosztott város – hacsak nem „azok ott fenn” és „ezek ott lenn” között.

A moszkvai építkezések nem összpontosulnak egy meghatározott helyre, az egész város építési lázban ég – még a válság kitörése után is. Biztos vagyok benne, hogy összességében az ezredfordulón Moszkvában több az építkezés, mint Berlinben, amely olyan nagyra van magával, mint „Európa legnagyobb építkezésével”. Moszkva a 20. század utolsó éveiben az üres helyeket kitöltve építkezett, egyik házat a másik után, egyik utcasort a másik után, egyik lakónegyedet a másik után – nem hiszek a szememnek. Moszkva gyorsan vette át a stílusokat, egy kicsit talán túl gyorsan is, és mindenesetre kritikátlanul. De most nem a stíluskritika a fontos, hanem magának az építkezni akarásnak a ténye, ami feltartóztatatlannak tűnik, és hosszú távon az esztétikai újításoknak is keretet adhat. Imponálóan dokumentálja ezt a *Project Russia* című néhány éves holland-orosz folyóirat. De itt sem csupán az építésről és várostervezésről magáról van szó. Csak jeleznek valami jóval nagyobb jelentőségű dolgot, amit Moszkva városá válásának, egy nagy település-agglomeráció reurbanizálódásának neveznek. A reurbanizálódás jelzői nem is annyira az építmények – azok valamelyest inkább a régi és új impérium empire stílusát visszhangozzák, egy monarchista eklektikát –, inkább az, hogy a *szovjetszkij obraz szisznyi* átalakul egy olyan *way of life*-fá, amilyen mára a világ nagyvárosaiban mindenütt polgárjogot nyert. Azok az igazi szenzációk Moszkvában, amelyek egy szovjet városból egy nem szovjet várost csináltak. Például mi? Hogy van telefonkönyv sárga lappal (yellow pages). Hogy vannak telefonautomaták, ahonnan lehet külföldre telefonálni. Hogy mindenütt kapni lehet a nagy világlapokat. Hogy sokmindennek, ami semmibe sem került – kenyér, tömegközlekedés –, most végre rendes ára van. Hogy most talán többet kell fizetni, de nem kell órák hosszát sorbanállni. Hogy van minden – minden könyv és író, akik valamikor elérhetetlenek voltak vagy be voltak tiltva, lehet utazni Antalyába és Miami Beachre; van internet, mobiltelefon és hitelkártya. Hogy végre vannak lépcsőházak, amiket takarítanak. Hogy a melegvízért és a fűtésért végre fizetni kell.

Aki sosem élt a még szovjet nagyvárosban, nem is sejti, milyen áldások ezek az egyáltalán nem látványos változások. És itt még sokmindenről kellene beszélni: a városon belüli migrációról, új, szociálisan szegregált városrészek kialakulásáról,

a régi lakások felértékelődéséről és a külvárosi panellakások leértékelődéséről; a moszkvai soknemzetiségű társadalom átalakulásáról a Szovjetunió felbomlása után; új business community-k és számtalan különféle szcéna kialakulásáról. Kvázi-szagrális helyek – a Vörös tér, a Mauzóleum – deszakralizálódásáról; arról, ahogy a gazdaság – a bankok, az üzletek – visszahódították maguknak a városközpontot; olyan városi területek újracivilizálásáról és reurbanizálásáról, amelyeket hosszú ideig az állami bürokrácia tartott elfoglalva. A kávéházak és kocsmák és diszkók visszatéréséről.

Itt most nincs módunk többre, mint megint csak egy tézist felállítani. Ez így hangzik: Moszkva a 20. század végén igyekszik ismét normális világvárossá válni, és minden esélye megvan rá, hogy bejusson a globális városok sorába.

Bármilyen keményen, szélsőségesen és paradox módon zajlik is ez a folyamat – a különböző évszázadokban játszódó élet, a dollárizált metropoliszokban egyfelől, és a limitcsiki, a külvárosok városában másfelől – a *point of no return* rég átlépték. Moszkva maga mögött tudhatja második modernizálásának és urbanizálódásának folyamatát, a kommunizmus mintavárosa már a múlté, akárcsak a viharos hősi korszak, amelyből létrejött.

Most, hogy a városfejlődés egy korszaka lezárult, tehát múlttá vált, most válik csak lehetővé egy historizálás.

Berlin és Moszkva – két város sorsa a 20. században

„Stadtschicksal” – egy város sorsa, ez a cím Karl Schefflertől, az éppen csak metropolisszá vált Berlin portréjának nagyszerű megfestőjétől származik. Nem tudhatta még 1912-ben, hogy milyen találonak bizonyul a „sors” kifejezés a városa számára. És Moszkvára ez nem kevésbé érvényes. Előre leszögezem a tézisémet. Mindkét város, amely olyan súllyal és olyan hatásosan jelent meg a kezdődő 20. század színpadán, az évszázad folyamán kivált a nagy világvárosok köréből, az önsorsrontás, önpusztítás igen sajátos és nagyon eltérő folyamatában.

Ezeknek a városoknak a történetében sok tekintetben kulminál azoknak az országoknak és népeknek a története, amelyeknek a fővárosai voltak.

Ha meg akarjuk érteni, ami történt, vissza kell nyúlnunk a kezdetekhez, az 1914-es év előtti időkhöz, amelyik évben, mint ismeretes, a hosszú 19. század lezárult.

Az *ancien régime* végének bemutatása nem lesz mentes minden nosztalgikus felhangtól és a mély veszteség érzésétől. Berlin és Moszkva mint 20. századi európai nagyvárosok ugyanis a 19. században születtek meg. A két város, bár különböző kiinduló helyzetből induló két későbbi idegessége, lázassága és ereje a vilmosi korszak és a kései orosz cári birodalom feltörekvő és virágzó időszakából fakad. A kezdetei annak, ami csak a háború és a forradalom után, tehát

a legendás huszas években talált a legtisztább kifejeződésre és radikális stilizáltságra, mint ismeretes, a sokat kárhozottat „vilmosi korszakra” és az „ezüstkorra” nyúlnak vissza, aminek Oroszország modern nemzeti kultúrájának megszületését köszönheti. Mindaz, amire mindig gondolunk, amikor az avantgárd villámaint és dörgését és az új hangütést halljuk – mindez jóval 1917 és 1918 előtt, jóval az orosz Október és a német November előtt kezdődött, amelyek csak katalizátorai voltak a radikalizálódásnak és az új forma megtalálásának. Nincs szovjet avantgárd az ezüstkor nélkül, nincs weimari kultúra Herwarth Waldens Sturm, Peter Beherens, Ludwig Hoffmann nélkül. Mind ezekben a dinamikus időkben vette kezdetét, amikor Oroszország arról álmodott, hogy Amerika csillaga jön fel Szibéria fölött, és amikor Németországban a hely a nap alatt tömegdemokratikus álmát szótték. Tudjuk, mi volt a folytatás. Milliók felemelkedése egy jobb életbe az 1914-es nagy háborúba torkollott, a harc azért, hogy mindenkinek jusson hely a nap alatt, Verdun és Galícia csatateleire vezetett; a társadalmi mozgósítás a katonai mozgósításba csapott át a modernitás első tömegháborújában, a népek háborújában, amely nem egészen harminc évvel később a totális háborúban teljesedett ki.

Berlin és Moszkva 1917/1918-ban: a katonák városai voltak, akik visszatértek ugyan a háború-

ból, de nem találtak vissza a civil életbe. Mindenképpen eltart pár évig, legalábbis Moszkvában, amíg a hadikommunizmus kora lejár, és megint a civil élet rutinja válik meghatározóvá. Moszkva számára ez a dezindusztrializálódás, a preurbánus állapotokra való visszaesés időszaka. Moszkva elveszíti a kereskedői és vállalkozói rétegét. Moszkvában rendezkedik be a hatalom, az új államapparátus. Moszkva lesz a Kommunista Internacionálé negyedik Rómája. A helyzet valahogy összehasonlíthatatlan: a polgárháború Moszkvája egy polgárháborús város volt éhínséggel, elnéptelenedéssel, tömeghalállal, túlélési küzdelemmel; Berlin inkább egy olyan város, amely mellett egy német Októberrel szembeni várakozások ellenére elment a forradalom.

A különbségek csak akkor válnak igazán láthatóvá, amikor **1920 után újból elérkeznek a békeidők**. Moszkva gyorsan rendbejön, de mégis csak egy paraszti ország fővárosa – egy olyan forradalom után, amely földet adott a parasztnak, még inkább, mondhatnánk, és még inkább, mint azelőtt bármikor. A NEP-korszak Moszkvájában nagyon gyorsan regenerálódik a középosztályi, kisvállalkozói, kisiparos réteg. Moszkva virágzik, amennyire egy bazár és feketepiac csak virágozni tud. Mi köze ennek a Moszkvának ahhoz a Berlinhez, amely a világ egyik leginkább iparosodott és fejlett országának fővárosa? Berlinnek mások a problémái.

De Moszkvát nem kerülik azok a pusztító erejű változások, amelyeket **1929 után az erőltetett iparosítás és kollektivizálás** hoz magával. A kereskedők és a textilgyárosok Moszkvája nem 1917-ben süllyed el, hanem a paraszti bevándorlók áradatában, akik a kollektivizálás során, azaz a parasztháború fellángolása idején a falvakból a városokba költöznek vagy sodródnak.

A régi, háború előtti Moszkva a hiperurbanizálás hullámában tűnik el, amikor a lakosság száma egyetlen évtized alatt megháromszorozódik, amikor egy új városi társadalom jön létre, egy óriásfalu, amely milliókat számlál, amelyben a régi városiasság felbomlik, atomizálódik, eltűnik.

Az a kemény sztálinista forma, amibe Moszkvát a 30-as években hozzák – az 1935-ös éves terv jegyében –, a gyökértelenné váltak milliós amorf tömegének a strukturálására és megfegyverzésére irányuló munka.

Az új Moszkva: ez templomok százainak felrobbantása a város exponált helyein, a város utcáinak és utainak kiszélesítése sugárutakká, nagy távlatokat nyitva; ez a nagy csatorna-, alagút-, és metróépítések időszaka; Moszkva monumentálissá, hatalmassá válik, a 20-as évekbeli építészet szerény és civil méretekhez igazodó formákkal való kísérletezésének ideje lejárt. Most már a hierarchia, a nagyszabású proszpektek, a hatalom és a megfélemlítés építészete van soron, a régi empire stílus túlzó formái, amelyek a világ legnagyobb épületének felállításában és felhőkarcolók vonulatában csúcsosodnak ki. Moszkva a világ minden városán túlszágabab, tervszerű és gondoskodó voltában. De amit az új ember otthonának terveztek meg, a hatalom városává lesz, amelynek szovjetemberekre van szüksége, nem pedig városi polgárookra.

Moszkva 1937-ben az átfogó gondoskodás és a korlátlan terror városa, a filmvígjátékok és az újonnan megnyílt Gorkij-parkban üzött gondtalan időtöltés városa. Az elszabadult és hétköznapivá vált erőszak és a rettegés városa. Moszkvában egy egész nemzedék tanul meg hallgatni és suttogni, tanulja meg a mimikrit, ami a túlélés záloga, a szókinccset, amit tudni kell használni, ha valaki boldogulni akar. A régi Moszkva elsüllyedt, egy új van feljövőben a karrierizmus és a 30-as évek törtéteinek szelleméből.

Az egészen letről a hatalom csúcsára való ilyen példátlan felemelkedés és a valamelyest biztontságos és jó élet emléke csak ennek a nemzedéknek a kihalásával tűnik el a 70-es, 80-as években. Moszkva elvérzik és újjá alakul. Moszkva elszegényedik, de százezrek felemelkedéséből mégis elképzelhetetlenül nagy energiákat merít.

És mi a helyzet Berlinnel, amelyet 1933-ban átmos és a hatalmába kerít a völkisch forradalom? Viszonylag normálisan folyik itt tovább az élet leszámítva azokat, akik többé már nem tartozhatnak bele az ún. népközösségbe: ez a faji és politikai alapon üldözöttek viszonylag kicsi és jól definiálható csoportja: tehát zsidók, cigányok, komunisták, szocialisták, hitvalló keresztények, homoszexuálisok – nem a társadalom egésze. A népközösség többé-kevésbé részt vesz ebben is. Ezt a folyamatot itt most nem lehet és nem szükséges vázolni. Az eredménye a városi-fővárosi társadalomra nézve nyilvánvaló: purifikálás, unifikálás, homogenizálás, uniformizálás, elszegényedés. Berlint a náci-forradalom és a város tönkretétele megfosztja régi városi elitjétől. Eltűntek a társadalom peremén, a száműzetésben, a légerekben, a gázban. A város fizikai lerombolása a szövetséges bombázók által (és a Speer Germaniája számára készült tervek nyomán) a városi társadalom lerombolásának pendentja. Berlinnek 1945 után – akárcsak Moszkvának 1929 után – újra kell alakulnia.

A háború utáni időszakot mindkét városban a felhalmozás hosszú időszakának lehetne tekinteni, amelyekben a városi társadalom új erőre kap, a regenerálódás fázisának, amit persze a kiszípolozás és a megtizedelés folyamatai kereszteznek: A lerombolt Berlin még mindig veszít erőket – a meneküléssel, kivándorlással, kitelepítéssel, várakoztatással. Moszkva, amely Sztálin kísérleties kései korszakához közeledik, erőket ad le – a falvak javára, a letarolt vidék újrarápítására. Egészében véve az 1945 utáni korszak nem éppen aranykor, de a regenerálódás időszaka. A legfontosabb azokban az évtizedekben, hogy nincs háború, és fontos a hidegháborúnak köszönhető stabilitás is. Ez a leszerelés hosszú időszaka, a civil erők utánpótlásáé, egy posztheroiikus időszak, amikor a kizsigerelt fővárosok pórusaiban újra megképződik egy városi társadalom. A diktatúrák vége magával vitte a monumentalizmust, ezt a nagy heroikus gesztust is. Most az egyszerű embereknek szánják a városokat – a lakásépítés kerül előtérbe. Minden különbség ellenére a banalitásig egyforma építkezés, a minden tervezői vagy építészeti gesztusról való lemondás viharos szele söpör végig mindkét városon. Amit a diktatúráknak nem sikerült elvégezni a történelmi városközpontok lerombolásában, azt most elvégzi a konzumizmus terjesztése. Történelmi maradványokat gyalognak le,

különlegességeket robbantanak fel. Az amerikanizmus és a funkcionalizmus leghangolabb feltámadását éli. Az eredmény, ami a 60-as években öltött végső formát, ismeretes.

Egy második, banalizált modernizmus szomorú eredményeivel szembeesülve, ennek ember- és városellenes gesztusát sokkoltan minden egy fordulat, de legalábbis útkeresés felé mutatott.

Már megint szabad volt a szép városra gondolni, és ilyet építeni is. Napirendre került a város és a városiasság visszatérése. Hogy mélyreható, és nem csupán esztétikai fordulatról volt szó, abból is belátható, hogy a város és a városi kultúra visszanyerése egyáltalán nem lehetséges a városi polgárság, a civil társadalom újjászületése vagy megújulása nélkül. Vagy másképpen fogalmazva: a város iránti új érdeklődés lényegében a civiltársadalom dinamikájából táplálkozik. A városi terek és területek visszanyerése elsősorban a városi polgárok ügye, és csak azután az építészeké: tehát nincs új Potsdamer Platz és új Manyés az 1989-es és a következő évek politikai forradalmi nélkül.

Berlint és Moszkvát a 20. században a társadalmi és a politikai változások sodra kizökkenette a városfejlődés általános medréből. Hosszú időre megszűnt az európai létezés és kultúra kreatív és innovatív központjaként betöltött szerepük. A zárt vagy totalitárius társadalom időszakai annak a provincializálódásának és megtizedelésének is jelentették, amit Kant „eleven öröknek” nevezett. Jó fél évszázadra volt szükségük, hogy újból eljussanak odáig, ahol egyszer már – a 20. század elején – tartottak.

Berlin és Moszkva – otthon ugyanazokban az időkben

A kapcsolatok Berlin és Moszkva között nyilvánvalóak, de sajátos jellegűek: A szélsőségek évszázadában rendkívüli közelség és extrém ellenségesség jellemzi. Talán az volt a legboldogabb időszak, amikor a kölcsönös csere és együttműködés észrevétlenül működött, az első világháború előtti időben, abban az időben, amit Stefan Zweig „A tegnapi világa”-ként idézett meg. A nagy közelség más korszakai – a 20-as évek –, de az 1939 augusztusa és 1941 júniusa közötti időszak egészen más fajta; ez mindig csak egy kis átmeneti megálló az újabb összezapás előtt.

Bármilyen nagy volt is a távolság Berlin és Moszkva között a legintenzívebb kapcsolatok idején, a 20-as évek elején, mégis volt valami olyasmi, mint egy közös jelenbeli tapasztalat: az elszigeteltség a nemzetközi államközösségben egyfelől és a világháborút és a forradalmat követő társadalmi, politikai és szellemi kimerültség. Az oroszoknak, akik Berlinbe jöttek – akár menekülteként, akár időleges emigránsként vörös útlevelel, úgy tűnhetett a birodalmi főváros, mint egy hatalmas déja vu: nyomor, éhínség, felkelések, puccskísérletek jobbról és balról, egymást gyorsan váltó kormányok, egy demoralizált nemzet – mindez ismerős volt nekik.

Berlinben, amit közülük sokan még a háború előttről ismertek, minden lehetségesnek tűnt. Berlin, nyílt város. Sokan már túl voltak azon, aminek Berlin még láthatólag előtte volt. A német-orosz találkozás alapja véleményem szerint tehát egy tapasztalat egyidejűsége. Berlin és

Moszkva, ahogy Ehrenburg mondta, ugyanabban az időben voltak otthon.

De a szövetségek, amelyek kötődnek, a gyökertelenné váltak szövetségei, és egészen eltérő, ha nem éppen összeegyeztethetetlen ambíciók motiválják.

Berlin Szovjetország számára Rapallo óta a nemzetközi államközösségbe való visszatérés kapuja, és Berlin a Kommunista Internacionálé előretolt helyőrsége is, ami egyszer oda kell, hogy áttegye a főhadiszállását. Berlinbe ki-bejárnak a diplomácia felsőbb körei, de Berlin a titkoszolgálatok és összeesküvések határokon átlépő alvilágának is a központja. Berlinben vannak a legyőzött fehér seregek képviselői és szószólói, egy egész hadsereg harcászultsághoz a legjobb személyes kapcsolatokkal német katonai körökhöz még a háború előtti időkből.

De Berlin ugyanakkor az a pont is, ahol a Vörös Hadsereg parancsnokai és tábornokai légyottnak egymással és közös hadgyakorlatra utaznak a birodalmi hadsereggel az Odera menti Frankfurtba. Berlin egy terrorista párhuzamos akciónak is színtere: itt gyilkolják meg az emigráns orosz liberálisok vezetőjét, Vlagyimir Nabokov szenátort 1922. február 28-án, és Walter Rathenaut 1922. június 24-én – az egyik esetben orosz, a másikban német jobboldali szélsőséges terroristák, akik kapcsolatban állnak egymással.

Berlinben találkozik minden, aminek a modern orosz és német kultúrában köze van a felvilágosodáshoz, de Berlinben eleven a szent Oroszország iránti vágy is, amely már nem létezik, és amelyről azt hiszik, hogy egy nagy összeesküvés áldozata lett. Berlinben találkoznak az orosz földön elkövetett pogromok hősei és áldozatai, akik Berlinben találtak menedéket. Berlinben találkoznak az orosz ezüstkor érett korú művészei, de futurista ellenlábasai is – így válik Berlin a megosztott orosz modernizmus exterritoriális találkozóhelyévé. Német körök szervezték meg az utaztatást a leplombált vagonokban a cári birodalom gyengítése céljából, most nemegyszer ugyanezek az emberek próbálnak szót érteni a cári birodalmat felváltó hatalom képviselőivel.

A *Russian connection* nemcsak a kreativitás forrásponja, de egy mixtum compositum is, egy problematikus és rendkívül robbanásveszélyes

elegy. Ezt a szcénát a maga kapcsolataival és összefonódásaival még egyáltalán nem tárták fel teljesen, csak annyi biztos szerintem, hogy a politikai szekértáboroképződés szimpla fogalmaival nem lehet megközelíteni. Elég egyszerűen ránézni. Nem csak, és talán nem is elsősorban a bolsevizmussal vagy a szovjethatalommal rokonszenvezők voltak azok, akik keletről várták a megváltást, inkább azok, akik a régi rend, a birodalmi összefüggések helyreállításában voltak érdekeltek, akik számára inkább Keletről látszott jönni a fény, nem Nyugatról, egy kultúraellenes civilizáció, a pénz és a sajtó fellegvárából. Ennek a konzervatív-restauratív russzofiliának a lényege külpolitikailag a hátrévizió volt, tehát a második lengyel köztársaság eltűnése. A Dosztojevszkij-rajongó Moeller van den Bruck és általában sok balos jobboldali ember számára elfogadhatóbb volt még egy vörös Oroszország is, mint a Nyugat, amit a Versailles-i szerződéssel és a modern civilizációval azonosítottak.

És megfordítva is a II. Internacionálé évtizedeiből számos elvarát bizonyul kibékíthetetlen ellenfélnek, a német szocialdemokratákra és a bolsevizmussal szembeni engesztelhetetlen gyűlöletükre gondolok.

A berlini színpadokon sajátos orosz kultúrharcot lehetett megfigyelni a forradalom előtti színházművészet és az új Oroszország színháza között, a kései cári korszakban megjelent filmművészet és a világot meghódító szovjet mozi között.

Ehhez a közös korabeli tapasztalathoz tartozott annak a megtapasztalása is, hogy Szovjetország nincs elérhetetlen távolban, nem valami egzotikum, elérhető. Akár a Derulufttal egy héten négyszer, Königsbergen és Rigán keresztül, akár hajóval Stettinen át, akár az Ost-West-Express-szel. Ez azt jelenti, hogy volt egy egész sereg ember, akik maguk is szemügyre vehették az országot, és lelkesen vagy kiábrándultan tértek onnan vissza. Walter Benjamin csak egy volt közülük, járt ott Oskar Maria Graf, Klaus Mann, Arthur Koestler és még sokan mások. Ez azt jelenti, hogy volt Berlinben a kommunizmus híveinek körénél jóval szélesebb figyelem a szovjet dolgok iránt: az irodalom, a szociálpolitika, pedagógia, filmek, művészet, színház, szociológia és a marxista esztétika iránt.

Voltak emellett még azok a miliók, amelyeket egyszerűen a normális kapcsolatok újrafelvétele

érdekelt, lett legyen szó akár az Oroszországot megjárt AEG-vezér Felix Deutschról, a tekintélyes Ernst Hoetzsról a Berlieni egyetemen, könyvtárközi egyezményekről könyvek kölcsönzésére, természettudósok együttműködéséről vagy közös geológiai expedíciók szervezéséről.

Alig akadt valaki, akinek ne imponált volna az új Oroszország frissessége és ereje, és úgy gondolták, eleinte el lehet nézni a bizonyos hiányszorosságokat a kulturáltság vagy a civilizáltság terén. Közelebbről megnézve nem is igaz, hogy Berlin egy találkozási pont volt, ha ezen egy olyan helyet értünk, ahol idegenek találkoznak össze. Azok, akik a válsággal való megbirkózás során találkoztak, egy olyan világból származtak, amely még valamennyiük számára egyformán jólismert volt, „bivsiye ljuyi” voltak ők mind, a tegnap emberei. Nemcsak a háború és a forradalom horizontja volt közös a látóterükben, de az ezeket megelőző korszak tapasztalata is, és a neveltetés, a stílus, az életmód, amiben a Tegnap Világában felnőttek. A 20-as, 30-as évekből találkozás még teljes egészében abból a civilizatorikus alaphoz ért, ami a háború előtt időben alakult ki. Mindazok, akik a háború és a forradalom utáni korszakban találkoztak, egy még osztatlan világból származtak, ahol még közös mérce, közös normák, ha úgy tetszik, egy közös referenciarendszer érvényesült.

Ha Berlinről mint oroszok és németek találkozási pontjáról beszélünk, ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy az első világháború katasztrófáját megelőző alapokról beszélünk. Persze nem mindig volt Berlin a centrum, ami a fiatal Oroszországot odavonzotta, ez lehetett Cohen Marburgja is, amit Paszternák fölkeresett, Rickert és Windelband Freiburgja, és Max Weber Heidelbergje, ahol Nyikolaj Bergyajev, Fedor Stepun vagy Oszip Mandelstam felbukkant. Ez lehetett a Mathildenhöhe és a Műszaki Egyetem Darmstadtja, ahol a nagy orosz mérnökök tanultak, és a nagy El Liszickij is. Vagy a Charlottenburgi műszaki egyetem, ahol orosz mérnököket képeztek, az AEG, amely Leonyid Kraszint, a későbbi népbiztost tette meg általános képviselőjének az egész Orosz Birodalomban, vagy a Friedrich-Wilhelms-Universität, ahova az első világháború előtt 150 diák és diáklány iratkozott be az Orosz Birodalomból, köztük olyan szellemi nagyságok, mint Vjacseszlav Ivanov, vagy Litvinov,

RAJK LÁSZLÓ: HIÁNYZÓ HŐSÖK – VÁSÁRHELYI MIKLÓS ÉS EDIT, BIBÓ ISTVÁN, LOSONCZI GÉZA

a későbbi külügyi népbiztos. Régi orosz útikalauzok bizonyítják, hogy élénk orosz turizmus volt Németországban és Berlinben – már jóval Majakovszkij híres verse előtt a KaDeWe-ről (Kaufhaus des Westenről), hogy a „Hotel Russe” a Friedrichstrassen volt az első állomás a német birodalmi főváros megtekintése során, mielőtt továbbmentek volna Elsterwerda, Teplitz vagy Bad Ems felé.

Az oroszok jól kiismerték magukat Berlinben, Vlagyimir Uljanov a királyi könyvtárban, a forradalmi irodalom csempészéséért felelős Oszip Pjatynyikij Weddingben, Szergej Kuszevickij a filharmonióban. Az üzleti és utazási kapcsolatok inkább észrevétlenül működése, banki leányvállalatok megléte, újságtudósítók jelenléte, a bevásárlóturizmus és a vendégtételek tanúsítják leginkább az élénk és viszonylag zavartalan kapcsolat meglétét.

Egy ilyen világban virágzott a kultúra, amelynek még nem volt szüksége a kulturális csere intézményére, ha magát meg akarta értetni. Ez volt az a tér, amelyben kibontakozhattak a transznacionális kulturális elit, és nyilvánvaló, hogy ez leginkább honnan verbuválódhatott: a régi dinasztikus kapcsolatból, a diplomácia formális világából, egy nemzetközi szociáldemokráciából és a zsidóságból.

A tegnapi gazdagok világában kialakult egy poliglott, kozmopolita, transznacionális válogatott keret, egy „diskurzusközösség”, amelyet a következő évtizedekben felforgató a nacionalizmus és a társadalmi forradalom. Nem nehéz megnevezni, hogy kik személyesítették meg a két háború közti Berlinben ezt a transznacionális elitet.

A szovjethatalom is olyan hatalom volt forradalmi vonásai ellenére, amelynek diplomatái még a háború előtti korszakban nőttek fel, és ha nem is követték, de legalább ismerték a 19. századi viselkedési kódexet. Georgij Csicserin, egy nemesi származású népbiztos, és egy nemesi származású moszkvai nagykövet, Graf Brockdorf-Rantzau a forradalmi vagy demokratikus körülmények között is hódoltak szokatlan allűrjeiknek és a klasszikus zene iránti szenvedélyüknek. Karl Radek, a világforradalmár aktivistának ez a prototípusa mindenütt feltalálta magát: Moszkvában, Vlnában, Bécsben, Berlinben, még azt a hangot is képes volt eltalálni, amely a nacionalista jobboldalt kísértésbe hozta. Nem volt nehéz szót értenie egymással Rilkének és Paszternaknak, mert az ő ismeretségük régebbi volt, mint a forradalom, és mélyebb alapokon nyugodott. Nyikolaj Bergyajev és Grigorij Landau minden nehézség nélkül be tudott kapcsolódni a Spengler *Nyugat alkonyáról* folyó vitába, mert már Moszkvában is folytattak róla egy döntő vitát, és kialakítottak róla egy önálló véleményét talán a *Sumerki Evropya*ban.

Harry Graf Kessler számára a találkozás a vagonától megfosztott orosz sajtómágnással, Ivan Szityinnel aligha lehetett valami egzotikus dolog, mivel Szityin a háború előtt minden évben ott volt a lipcsei könyvvásáron. A Berlinbe menekült mensevikeknek megvoltak a régi jó ismerősei a II. Internacionálé idejéből, és az alapelvei, amelyekhez a programjuknak ellentmondó oroszországi forradalom dacára is ragaszkodni akartak. Mindenütt a régi időkől való ismerősökkel találkozik össze az ember – a diplomáciai testületben

éppúgy, mint a vezérkarban (Hilger, Nadolny, Niedermayer és mások). Mindenütt ott vannak azok a közvetítők, akik eleve von Haus aus éppen annyira tartoznak a német kultúrához, mint az oroszhoz – sok balti német van közöttük, moszkvai birodalmi németek, mint Arthur Luther vagy Klaus Mehnert, akik fordítóként vagy újságíróként tevékenykednek.

A Moszkva és Berlin közötti kapcsolat felszámolása egyet jelent annak a tapasztalati térnek és személyi állománynak a feloszlásával, amely ennek a hordozója volt. Ez több lépésben ment végbe – 1914-től kezdve majd fokozódva egészen az 1945-ös összeomlásig.

Ezt az összefüggést felrobbantja az első világháború, újra összejön a 20-as évekbeli egymásra találás hordozójaként, felváltja a tömegek felemelkedése, amelyek a totalitárius pártokban találják meg a nyomásgyakorló csoportjaikat. A német-orosz kapcsolatok kudarcba fulladásának legfőbb kulturális következménye a német-orosz kapcsolatok egy közös tapasztalati horizont által formált hordozóinak feloszlása, atomizálása, megsemmisítése. Még mielőtt sor került volna a nagy fináléra a második világháborúban, a régi elit már ki vannak rúgva vagy le vannak mészárolva – akár Oroszország régi forradalmi gárdájához tartoztak, akár a régi európai iskolához tartozó diplomaták. Erről a közös horizontról mit sem tud új fenítési jelenik meg a német-orosz szintéren.

Elég utánamenni a nyomoknak, hogy hol maradtak le a *Russian Connection* képviselői. Tuha-csevszkij, aki de Gaulle-lal együtt volt hadifogoly az első világháborúban Ingolstadtban, a Németországba látogató más tábornokokkal együtt kémként köt ki a hadi törvényszék előtt, míg a német tábornokok, akik Oroszországban szereztek helyismeretet, ennek a Barbarossa-terv előkészületei során veszik hasznát.

Von der Schulenburg nagykövet, aki berlini konzul volt a cári birodalom idején, aki az 1939-es paktumban a háború elkerülésének lehetőségét látta, és 1941-ben még figyelmeztette a szovjet vezetést a támadásra, Plötzensee-ben kötélen végzi.

Richard Sorge-t, az Institut für Sozialwissenschaften lelkes diákját Tokióban végzik ki ugyanezért. Egy nagyhatású antibolsevista oroszbarát író Edwin Erich Dwinger, aki német-orosz házasságból született, akinek a bolsevizmusról szóló könyvei óriási példányszámban jelentek meg a 20-as években, az SS-szel utazik a Szovjetunióba, és még a háború után is befolyásos és tekintélyes író marad Nyugat-Németországban. A mensevikeknek sikerül kimenekülni a tengeren túlra, ők építik ki a *Soviet Studies* diszciplináját Amerikában. Berlin a második világháború alatt az orosz kényszermunkások metropolisza lesz és Vlaszov tábornok börtöne a Kiebitzweg 3 alatt. Berlin lesz a rendezőpályaudvar a Vityebszk vagy Sztálingrád felé kivezényelt katonák számára, és „Berlin ostromának” végpontja. A modernitás kezdeteinek Berlinjéből nem marad semmi, csak egy memento, és elpusztult emberéletek milliói, majdnem 30 millió a Szovjetunióban és egy ország romokban. Ezzel valami véget ér.

Ha van egy olyan időhorizont, amely mai szemmel tényleg optimistának tűnik, az a háború előtti

korszak nem látványos modernitásának szerencsés korszaka. A modernitás nagy teljesítményei ugyanakkor egy kulturális túlfűtöttségről is tanúskodnak, válságról és kétségbeesésről. Sok szól amellett, hogy kimerült, még mielőtt a diktátoroktól megkapta volna a halálos döfést, vagy a maguk céljaira kezdték volna instrumentalizálni. Nem annyira az szorul magyarázatra, hogy miért győzött az erőszak, hanem hogy az erők, amelyek megóvhattak volna tőle, miért bizonyultak túl gyengének a sakkban tartására.

A *Russian Connection*, bármilyen elképzelhetetlenül gazdagnak tűnjék is számunkra, maiak számára, szétszaggatták az ellentétes érdekek és stratégiai ambíciók, túl kevés volt egységes, túl fragmentált volt ahhoz, hogy a korszak felfordulásai közepette nyugópontot vagy legalább egy konszolidált centrumot képezhetett volna a felülről és alulról jövő forradalmak fenyegetéseivel szemben.

A civil erők kikapcsolása és likvidálása – legyenek ezek diplomaták, értelmiségi-forradalmárok, német antifasiszták Moszkvában vagy mensevik antibolsevisták a német emigrációban, vagy patrióta katonák – ezeket mind kiszorította. Vége lett a régi értelemben vett német-orosz kapcsolatoknak.

Hova jutott mára ez a két város?

Nincs visszaút az első világháború előtti korszakba, és semmi okunk arra, hogy romantikus színben tüntessük fel Berlint mint német-orosz találkozási pontot a 20. század első felében.

Az 1945 után az első sokak számára a felszabadulás tapasztalata, de még többek számára a háború, a kiégett föld, a hadifogság közös negatív élménye. Erre következik a hidegháború, az ország kettéosztása, ami két különböző élet- és tapasztalati horizontot hozott magával. Berlin voltaképpen csak a világ kettéosztásának pillanatában vált találkozási ponttá a szűkebb értelemben: olyan emberek találkoztak itt össze, akiket addig nem kötött össze azon a negatívon kívül más közös tapasztalat. Berlin, amelyet egy érintetlen kommunikáció bázisaként leromboltak, új erőkkel töltődik fel véleményem szerint. Sok minden kinőtt újra, különösen az NDK területén eltelt negyven évben, de ott is, ami valamikor NSZK volt.

A megosztottság időszakának is megvoltak a német-orosz úttörői.

Annak a nemzedéknek a számára, amely az 1989 utáni horizontba kezdte magát beleélni, a helyzet egészen más. Egy közös tapasztalati- és élethorizont újbóli kialakításának vagyunk a tanúi, és az a kérdés, hogy a mai generáció jobban megbirkózik-e a problémákkal, mint a hősies indulás majd az összeomlás kortársai. Berlin és Moszkva, illetőleg Németország és Oroszország éppen a legnehezebbel nem boldogult: a normalitással. Hogy ezentúl hogy alakul, nem lehet tudni.

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA